

Emile Durkheim
Elementární formy náboženského
života, (ОΙΚΟΥΜΕΝΗ, Praha 2002)

II

Totem však není pouze jménem – je to emblém, skutečný erb, na jehož analogie s heraldickým erbem bylo již mnohokrát poukazováno. „Každá rodina, říká Grey v souvislosti s Australci, „přijímá nějaké zvíře nebo rostlinu za svůj erb a znak (*as their crest and sign*)“;⁵⁴ a to, co Grey nazývá rodinou, je zcela jednoznačně klan. Také Fison a Howitt souhlasí: „Organizace australské společnosti svědčí o tom, že totem je především znakem určité skupiny (*the badge of a group*)“.⁵⁵ Ve stejném smyslu mluví o totemu severoamerických Indiánů Schoolcraft: „Totem je vlastně kresbou odpovídající heraldickým emblémům civilizovaných národů, které má každá osoba právo nosit jako znak vlastní rodové příslušnosti. Tímto směrem odkazuje také etymologie slova odvozeného od *dodaim*, což znamená vesnici nebo sídlo rodu.“⁵⁶ Když Indiáni uzavírali svazky a smlouvy s Evropany, dohody takto uzavřené stvrzoval každý kmen svým totemem.⁵⁷

⁵³ Totem klanů v pravém slova smyslu je u kmene Haida různorodější než totem fratrií. Zvyk, podle něž klan může darovat nebo prodat právo nosit jméno svého totemu, vede k tomu, že uvnitř každého klanu existuje několik totemů, z nichž některé má společně s ostatními klany; viz J. R. Swanton, tamt., str. 107 a 268. Protože Swanton nazývá fratrie klany, je nucen nazvat klan v pravém slova smyslu *rodinou* a skutečnou rodinu pak *domácností* (*household*). O skutečném významu jím užívané terminologie nelze pochybovat.

⁵⁴ G. Grey, *Journals of two Expeditions of Discovery in North-West and Western Australia*, II, str. 228.

⁵⁵ L. Fison – A. W. Howitt, *Kamilaroi and Kurnai*, str. 165.

⁵⁶ H. Schoolcraft, *Indian Tribes of the United States*, I, str. 420. Srv. I, str. 52. Tato etymologie je však sporná. Srv. *Handbook of American Indians North of Mexico*, II: *Totem*, str. 787 (viz *Annual Report of the Bureau of American Ethnology to the Smithsonian Institut*).

⁵⁷ H. Schoolcraft, *Indian Tribes of the United States*, III, str. 184. G. Mallery, *Picture-Writing of the American Indians*, str. 377.

I. Víra v totem

Feudální šlechta si ve své době nechávala na zdi hradů, na zbraně i různé užitkové předměty, jež vlastnila, různými způsoby tesat, rýt a malovat své erby: Australci i severoameričtí Indiáni dělají se svými totemy totéž. Indiáni doprovázející Samuela Hearna si před bitvou pomalovávali štíty svým totemem.⁵⁸ Podle Charlevoixe používaly některé indiánské kmeny v době války skutečných zástav, vytvořených z kusů kůry nasazených na tyč, na nichž byly zobrazeny totemy.⁵⁹ Podle zvyku Indiánů Tlinkitů, dojde-li ke konfliktu mezi dvěma klany, jeho zástupci vyslaní na souboj mají na hlavě helmu s vyobrazením příslušného totemu.⁶⁰ Irokézové házeli na každý vigvam na znamení klanové příslušnosti kůži zvířete, které bylo jeho totemem.⁶¹ Podle jiných badatelů bývalo vycpané zvíře vztyčeno před vchodem.⁶² V kmene Wyandot má každý klan své vlastní ornamenty a malby.⁶³ Indiáni kmene Omahů – a Siouxové obecně – si malují svůj totem na stany.⁶⁴

V případech usedlých společností, kde byl stan nahrazen domem a kde je výtvarné umění vyspělejší, byly totemy vyrývány do dřevěných sloupů či na stěny. Tak je tomu například u kmene Haida, Cimšjan, Sališ nebo Tlinkit. „Velmi zvláštní dekorací domu u Indiánů kmene Tlinkit,“ uvádí Krause, „je zpodobení totemu.“ Jsou to zvířecí tvary, někdy kombinované s tvary lidskými, jež jsou vytesány na sloupy vztyčované po stranách vchodu. Často dosahují až patnácti metrů výšky a obvykle jsou velmi pestře pomalovány.⁶⁵ Tato zobrazení totemu však ve vesnicích Tlinkitů nebývají příliš častá; nacházejí se pouze před obydlím náčelníka nebo bohatých příslušníků kmene. Daleko častější jsou u sousedních Haidů, kde jich bývá u jednoho domu i několik.⁶⁶ Vesnice

⁵⁸ S. Hearne, *Journey from Fort Prince Wales in Hudson's Bay the Northern Ocean*, str. 148 (citováno podle J. Frazera, *Totemism and Exogamy*, str. 30).

⁵⁹ H. Charlevoix, *Histoire et description de la Nouvelle France*, V, str. 329.

⁶⁰ A. Krause, *Die Tlinkit-Indianer*, str. 248.

⁶¹ E. A. Smith, *The Myths of the Iroquois*, str. 78.

⁶² R. J. Dodge, *Our Wild Indians*, str. 225.

⁶³ J. W. Powell, *Wyandot Government*, str. 64.

⁶⁴ J. O. Dorsey, *Omaha Sociology*, str. 229, 240, 248.

⁶⁵ A. Krause, *Die Tlinkit-Indianer*, str. 130–131.

⁶⁶ Tamt., str. 308.

kmene Haida s četnými řezbářsky ztvárněnými sloupy vztyčenými po všech stranách a dosahujícími často značné výšky, působí dojmem posvátné vesnice, s postavenými drobnými zvoničkami či minarety.⁶⁷ U kmene Sališů se někdy setkáváme se zobrazeními totemu také na vnitřních zdech domu.⁶⁸ Objevuje se i na člunech, na nejrůznějších nástrojích nebo na pohřebních sloupech.⁶⁹

Předcházející příklady se všechny bez výjimky vztahují k severoamerickým Indiánům. To proto, že tyto sochy, rytiny a trvalá zobrazení jsou možná pouze tam, kde výtvarné umění dosáhlo již určitého stupně technické dokonalosti, s níž se u australských kmenů ještě nesetkáváme. Proto jsou i výše zmiňované způsoby zobrazování totemu v Austrálii mnohem vzácnější a vcelku netypické. Přesto však existují. Kmen Warramunga pohřbívá na konci pohřebních obřadů tělesné pozůstatky mrtvých (jež byly předtím usušeny a rozdrceny na prach) a vedle místa jejich posledního odpočinku je na zem namalován obraz představující totem.⁷⁰ Kmeny Mara a Anula ukládají tělo mrtvého do vydlabaného kusu kmene ozdobeného kresbami charakteristickými pro totem.⁷¹ V Novém Jižním Walesu se Oxley setkal s obrazy (jimž Brough Smyth připisuje charakter totemu) vyrytými na stromech stojících kolem místa domorodého pohřbu.⁷² Domo-rodci z Haut Darlingu si ryjí obrazy totemu na náušnice.⁷³ Podle

⁶⁷ Viz fotografii takové vesnice v J. R. Swanton, *Contributions to the Ethnology of the Haida*, obr. IX. Srv. E. B. Tylor, *Totem Post of the Haida Village of Masset*, str. 133 (viz JAI, nová řada, I).

⁶⁸ H. Tout, *Report on the Ethnology of the Stalunh of British Columbia*, str. 155.

⁶⁹ A. Krause, *Die Tlinkit-Indianer*, str. 230; J. R. Swanton, *Contributions to the Ethnology of the Haida*, str. 129, 135 n.; H. Schoolcraft, *Indian Tribes of the United States*, I, str. 52–53, 337, 356. v posledním zmiňovaném případě je totem zobrazen vzhůru nohama na znamení smutku. S podobným významem se setkáváme také u kmene Kríků (Swan v knize H. Schoolcrafta, *Indian Tribes of the United States*, V, str. 265), kmene Delawarů (J. G. Heckenwelder, *An Account of the History, Manners and Customs of the Indian Nation Who Once Inhabited Pennsylvania*, str. 246–247).

⁷⁰ B. Spencer – F.-J. Gillen, *North. Tr.*, str. 168, 537, 540.

⁷¹ Tamt., str. 174.

⁷² R. Brough Smyth, *The Aborigines of Victoria*, I, str. 99 n.

⁷³ Tamt., str. 248; Strehlow nachází obdobný případ u kmene Aranda; viz *Die Aranda- und Loritja-Stämme in Zentral-Australien*, III, str. 68.

Collinse bývají obrazci s pravděpodobně stejným významem pokryty veškeré nástroje; stejný druh obrazů se nachází i na skalách.⁷⁴ Takové totemové malby jsou patrně daleko častější, než se zdá, protože z důvodů, které osvětlíme později, nelze jejich skutečný význam vždy přesně určit.

Tyto různorodé příklady již naznačují, jaké místo v životě primitivních společností totem zaujímá. Přesto se až do nedávné doby zdálo, že zůstává mimo člověka – jeho zobrazení se totiž vyskytovala pouze na věcech. Obrazy totemu však nejsou jen opakovány na zdech domů, na bočnicích člunů, na zbraních, nástrojích a náhrobcích; setkáváme se s nimi i na lidském těle. Lidé totiž neumísťují svůj znak pouze na předměty, které jsou jejich vlastnictvím, stávají se sami jeho nositeli. Doslova si jej otiskují do svého těla, totem se stává součástí jich samých – a právě tam je jeho nejdůležitější místo.

Obecným pravidlem ve skutečnosti je, že se příslušníci jednoho a téhož klanu snaží sami připodobnit vnějšímu vzhledu vlastního totemu. Při některých náboženských slavnostech Tlinkitů se osoba, která celý obřad řídí, částečně nebo úplně převléká za zvíře, podle něžž se klan nazývá.⁷⁵ K tomuto účelu slouží i zvláštní masky. S podobnými zvyklostmi se setkáváme po celém americkém severozápadě.⁷⁶ Stejnou funkci mají u kmene Minnitarů před bojem,⁷⁷ ale také u Pueblů.⁷⁸ Jinde, kde je totemem nějaký pták, nosí osoby na hlavách jeho peří.⁷⁹ U kmene Iowa si každý určitým způsobem stříhá vlasy. V klanu Orla nosí dva velké chomáče vlasů vztyčené nad čelem, zatímco další visí v týle; klan Buvola je nosí upravené do tvaru bu-

⁷⁴ D. Collins, *An Account of the English Colony in N. S. Wales*, II, str. 381.

⁷⁵ A. Krause, *Die Tlinkit-Indianer*, str. 327.

⁷⁶ J. R. Swanton, *Social Condition, Beliefs and linguistic Relationship of the Tlingit Indians*, str. 435 n.; F. Boas, *The Social Organization and the Secret Societies of the Kwakiutl Indians*, str. 358.

⁷⁷ J. Frazer, *Totemism and Exogamy*, str. 26.

⁷⁸ J. G. Bourke, *The Snake-dance of the Moquis of Arizona Being a Narrative of Journey from Santa Fe*, str. 229; J. W. Fewkws, *The Group of Tusayan Ceremonials called Katcinas*, str. 251–263.

⁷⁹ M. Müller, *Geschichte der Amerikanischen Urreligionen*, str. 327.

volíchrohů.⁸⁰ Obdobně je tomu u Indiánů Omahů: každý klan má svůj vlastní účes. Klan Želvy nosí například všechny vlasy oholené až na šest kadeří, po každé straně hlavy dvě, jednu nad čelem a jednu v týle – podobně jako jsou rozmístěny nohy, hlava a ocas želvy.⁸¹

Nejčastěji je však znak totemu umístěn na samotném těle: to je způsob zobrazení, které se objevuje i u nejméně rozvinutých společností. Někteří badatelé si kladli otázku, zda se tak častý rituál, jako je vyrazení dvou horních zubů mladíkovi v pubertě, netýkal vzhledu a tvaru totemu. Není to zcela podložená domněnka, je však zajímavé, že i sami domorodci tento obyčej vysvětlují tímto způsobem. Například u kmene Aranda je vyrazení zubů praktikováno pouze u klanu Deště a Vody; podle tradice měl totiž tento akt přiblížit vzhled člověka černým mrakům se světlými okraji, které ohlašují příchod deště, a jsou proto považováni za příslušníky téže rodiny.⁸² To dokazuje, že i sám domorodec si je vědom toho, že mu tyto deformace mají alespoň konvenčně dát vzhled jeho totemu. U stejného kmene se při rituálním nařezávání spodní strany penisu provádějí příslušné řezy i sestrám a budoucí ženě inicianta; zůstávají po nich jizvy, jejichž tvar je zobrazen i na posvátném objektu, o němž pohovoříme vzápětí a který se nazývá *čuringa*; uvidíme také, že linie takto kreslené na *čuringu* jsou typické pro totem.⁸³ Kmen Kaitish považuje ježuru za blízkého příbuzného deště,⁸⁴ a proto příslušníci klanu Deště nosí na uších přívěsky zhotovené z jejích zubů.⁸⁵ Během iniciačních obřadů kmene Yerkla utrží mladý muž určitý počet šrámů, po nichž mu zůstanou jizvy – jejich počet i tvar se liší podle jednotlivých totemů.⁸⁶ Jeden z Fisonových informátorů upozornil na stejnou skutečnost také u jím sledovaných kmenů.⁸⁷ Podle Howitta existoval

⁸⁰ H. Schoolcraft, *Indian Tribes of the Unites States*, III, str. 269.

⁸¹ J. O. Dorsey, *Omaha Sociology*, str. 229, 238, 240, 245.

⁸² B. Spencer – F.-J. Gillen, *Nat. Tr.*, str. 451.

⁸³ *Tamt.*, str. 257.

⁸⁴ Později uvidíme (Kniha první, III), jaký význam tyto příbuzenské vztahy mají.

⁸⁵ B. Spencer – F.-J. Gillen, *North. Tr.*, str. 296.

⁸⁶ A. W. Howitt, *Nat. Tr.*, str. 744–746; *srv.* str. 129.

⁸⁷ L. Fison – A. W. Howitt, *Kamilaroi and Kurnai*, pozn. na str. 66. Jiní informátoři však tuto skutečnost popírají.

stejný vztah u kmene Dieri, a to mezi skarifikací a totemem vody.⁸⁸ Co se týče indiánských kmenů se severozápadní Ameriky, tetování totemu je mezi nimi všeobecně rozšířeno.⁸⁹

Pokud však tetování v podobě jizev či znetvoření nemusí mít vždy totemistický význam,⁹⁰ zcela jinak je tomu s prostými obrazci kreslenými na tělo: obecně vzato nejčastěji představují totem. Domorodec je však nenosí denně. Když se věnuje čistě hospodářským aktivitám nebo když se vydává na lov zvířat či ryb, nezatěžuje se zbytečně tímto „převlekm“, přestože není nijak komplikovaný. Když se však klany shromáždí u společenské příležitosti a ke společnému vykonání náboženských obřadů, pak je povinný. Jak ještě uvidíme později, každá z těchto ceremonií se týká určitého totemu a rituály, jež se k němu vztahují, nemůže vykonat nikdo jiný než jeho příslušníci. Ti, kdo je vykonávají,⁹¹ ti, kdo příslušují, a někdy i ti, kdo pouze přihlížejí, mají na těle vždy namalován symbol totemu.⁹² Jeden z hlavních iniciačních rituálů, jehož prostřednictvím adept vstupuje do náboženského života kmene, spočívá právě v tom, že je mu na tělo namalován symbol totemu.⁹³

⁸⁸ A. W. Howitt, *Nat. Tr.*, str. 744.

⁸⁹ J. R. Swanton, *Contributions to the Ethnology of the Haida*, str. 41 n., obr. XX a XXI; F. Boas, *The Social Organization and the Secret Societies of the Kwakiutl Indians*, str. 318; J. R. Swanton, *Social Condition, Beliefs and Linguistic Relationship of the Tlingit Indians*, obr. XVI n. V jednom případě, který však nespadá ani do jedné geografické oblasti, jimiž se podrobněji zabýváme, je toto tetování prováděno na zvířata patřící klanu. Jihoafrický kmen Basutů je rozdělen do určitého počtu klanů: krokodýla, buvola, opice atd. Lidé klanu krokodýla dělají svému dobytku na uši zářez, který připomíná krokodýlí tlamu; viz I. E. Casalis, *Les Basoutos*, str. 221. Podle R. Smithe existoval stejný zvyk také u starých Arabů; viz *Kinship and Marriage in early Arabia*, str. 212–214.

⁹⁰ Podle Spencera a Gillena totiž existují i taková, která žádný náboženský význam nemají; viz *Nat. Tr.*, str. 41–42, *North. Tr.*, str. 45, 54–56.

⁹¹ U kmene Aranda existují k tomuto pravidlu určité výjimky, jež osvětlíme později.

⁹² B. Spencer – F.-J. Gillen, *Nat. Tr.*, str. 162; *North. Tr.*, str. 179, 259, 292, 295–296; L. Schulze, *The Aborigines of the Upper and Middle Finke River*, str. 221 (viz *Transactions of the Royal Society of South Australia*, XIV). Takto zobrazen nemusí být vždy sám totem, ale jeden z předmětů, které jsou s ním spojeny, a jsou proto považovány za příslušníky stejného druhu/rodiny.

⁹³ Tak je tomu například u kmenů Warramunga, Walpari, Wulmala, Tjin-

Abychom však pochopili, proč jsou totemová zobrazení tak posvátná, musíme se na ně podívat blíže.

Severoameričtí Indiáni se snaží o co nejvěrnější vyjádření vnějšího vzhledu totemového zvířete prostřednictvím kreslených, rytých nebo vyřezávaných podob. Postupy vytváření obrazu jsou stejné jako ty, které používáme i my, ale jsou většinou primitivnější. U australských společenství je tomu však jinak, a právě zde musíme přirozeně hledat i původ těchto zobrazení. Přestože Austrálec je dostatečně zručný na to, aby alespoň v hrubých rysech napodobil tvary věcí,¹⁴⁵ posvátná zobrazení

od *čuringy*, z níž vyzařuje přítomnost samotného předka. V tomto případě jde nepochybně o druhotnou interpretaci.

¹⁴¹ B. Spencer – F.-J. Gillen, *Nat. Tr.*, str. 614 n., zejm. str. 617; *North. Tr.*, str. 749.

¹⁴² B. Spencer – F.-J. Gillen, *Nat. Tr.*, str. 624.

¹⁴³ *Tamt.*, str. 179.

¹⁴⁴ *Tamt.*, str. 181.

¹⁴⁵ Viz příklady uváděné Spencerem a Gillenem, *Nat. Tr.*, obr. 131. Jsou zde obrazy, které zjevně zpodobňují zvířata, rostliny, lidské hlavy atd., přestože jsou samozřejmě velmi schematické.

se tomuto způsobu vymykají: skládají se nejčastěji z geometrických kreseb prováděných buď přímo na *čuringy*, nebo na lidské tělo. Používají různě sestavených linií, přímek nebo křivek,¹⁴⁶ jejichž skladba má pouze konvenční význam. Vztah mezi obrazcem a zobrazenou věcí je natolik nepřímý nebo vzdálený, že si jej bez předběžného vysvětlení ani neuvědomíme. Pouze příslušníci klanu jsou schopni říci, jaký je význam té které kombinace linií.¹⁴⁷ Ženy a muži jsou obvykle zobrazováni jako půlkruhy, zvířata jako kruhy nebo spirály,¹⁴⁸ stopy člověka nebo zvířete tečkovanými liniemi atd. Význam takto vytvořených zobrazení je natolik libovolný, že jediná kresba může mít zcela odlišný význam pro příslušníky dvou různých totemů a představovat různá zvířata nebo rostliny. V případě *nurtunži* nebo *waning* je tento rozdíl ještě markantnější. Každá z nich představuje jiný totem, i když nečetné a prosté prvky, z nichž se skládají, neumožňují vzniknout mnoha variacím. Dvě *nurtunži* tak mohou mít úplně stejnou podobu, a přesto vyjadřovat dvě zcela odlišné věci, jako jsou například blahovičnick a pštros emu.¹⁴⁹ Při výrobě dostává *nurtunža* význam, který si uchovává po celou dobu obřadu, ale tento význam je podložený jedině konvencí.

To dokazuje, že i když Austrálec tolik tíhne k zobrazování vlastního totemu, nemusí mít před očima jeho dokonalý portrét, který mu jej donekonečna připomíná; pociťuje pouze potřebu zachycovat ideu tohoto totemu materiálním, vnějším znakem, ať už je tento znak jakýkoli. Zatím bychom se jen s obtížemi snažili pochopit, co v primitivním člověku probouzí tuto potřebu zachycovat na vlastní tělo i na nejrůznější předměty představu, jež o svém totemu má; důležité bylo popsat charakter potřeby, která stojí u zrodu těchto četných zobrazení.¹⁵⁰

¹⁴⁶ B. Spencer – F.-J. Gillen, *Nat. Tr.*, str. 617; *North. Tr.*, str. 716 n.

¹⁴⁷ B. Spencer – F.-J. Gillen, *Nat. Tr.*, str. 145; C. Strehlow, *Die Aranda- und Loritja-Stämme in Zentral-Australien*, II, str. 80.

¹⁴⁸ Tamt., str. 151.

¹⁴⁹ Tamt., str. 346.

¹⁵⁰ Tyto kresby a malby mají nepochybně rovněž estetický charakter, je to prvotní forma umění. Ale protože je to současně – a především – určitý druh písemného záznamu, lze odtud vyvodit, že původ kresby a písma se překrývá. Zdá se pravděpodobné, že člověk nezačal na dřevo a kámen kreslit proto, aby zachytil krásné tvary, jež by působily na jeho smysly, ale proto, aby do materiálu převedl vlastní myšlenky; srv. H. Schoolcraft, *Indian Tribes of the Unites States*, I, str. 405; J. O. Dorsey, *A Study of Siouxan Cults*, str. 394 n.